

КОМУНІКАТИВНА СКЛАДОВА У СТРУКТУРІ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ В УМОВАХ ОПТИМІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті розкриваються основні підходи до визначення понять «психологічна культура», «психологічна культура майбутніх педагогів». Автор акцентує увагу на комунікативному компоненті психологічної культури майбутнього педагога.

***Ключові слова:** спілкування, комунікація, психологічна культура, майбутні педагоги, інтеграція, інклюзивна освіта, діти із порушеннями розвитку.*

In this article we reveal different ways of understanding «culture», «psychological culture», «psychological culture of the future teachers». The psychological aspect of the dialogue interaction is viewed as the way of organizing mutual relationships of the dialogue interaction participants in educational process which is aimed at formation of psychological culture of a personality while fulfilling the set tasks. The author accentuates our attention on communication, as a component of psychological culture of future teachers.

***Key words:** connections, communication, psychological culture, pedagogical activity, integration, inclusive education, children with problems of development.*

Постановка проблеми. Сучасне реформування освіти передбачає повноцінний інтелектуально-духовний розвиток і всебічну творчу самореалізацію кожної особистості. Пошуки оптимальних шляхів реалізації корекційної роботи, удосконалення існуючих форм та методик, розробка нових технологій спеціального навчання активно відбуваються у корекційній педагогіці XXI століття.

За офіційною статистикою, більше 10 % дітей народжується з вадами розвитку, причому за останні десятиріччя ця кількість має тенденцію до збільшення. У світі, згідно даних ООН, налічується приблизно 450 мільйонів людей із явними порушеннями психічного та фізичного розвитку, з них майже 200 мільйонів – це діти з обмеженими можливостями.

У загальноосвітніх закладах уже зараз навчаються діти, які мають не тільки легкі, а й значні порушення розвитку, поведінки. Інклюзивне навчання – це гнучка, індивідуалізована система навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку в умовах масової загальноосвітньої школи за місцем проживання. Навчання відбувається за індивідуальним навчальним планом, забезпечується медико-соціальним та психолого-педагогічним супроводом.

Таке навчання передбачає створення у загальноосвітньому навчальному закладі адекватного освітнього середовища, яке б відповідало потребам та можливостям кожної дитини, незалежно від особливостей її психофізичного розвитку, і необхідних умов для організації засвоєння цими дітьми учбової інформації та здійснення медико-соціальної і психолого-педагогічної реабілітації.

Майбутнім педагогам і психологам важливо вміти діагностувати, ефективно навчати й виховувати, здійснювати заходи профілактики і корекції порушень розвитку, плідно спілкуватися з дітьми різних психофізичних особливостей, стану здоров'я, виконувати надзвичайно складні соціальні функції, сприяючи соціальній адаптації та суспільній інтеграції дітей, формуючи їх особистісно. Оптимізації цих процесів сприятиме психологічна культура особистості. Формуванню її комунікативної складової у майбутніх педагогів в умовах оптимізації навчання та виховання дітей з особливими потребами присвячено нашу статтю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підготовка майбутнього вчителя-професіонала передбачає урахування унікальності, своєрідності кожної особистості, її духовного, внутрішнього світу. У класичній та сучасній науці цей напрям розкривають праці К. Ушинського, М. Пирогова, С. Русової, А. Макаренка, В. Сухомлинського, М. Монтессорі, А. Маслоу, І. Беха, М. Боришевського, І. Кона.

Феномен діалогу знайшов своє відображення у працях М. Бахтіна, Г. Дьяконова, С. Франка, М. Мамардашвілі, П. Флоренського, С. К'єркегора, Е. Гусерля, П. Муньє, М. Шелера, Х. Плеснера, В. Ділтея, П. Рікера, Г. Гадамера, Ж. Сартра, М. Бубера.

Як предмет спеціального дослідження, у працях видатних діячів науки Б. Ананьєва, В. Біблера, Л. Виготського, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, Г. Костюка та ін., психологічна культура почала розглядатися у 70-х роках XX століття. Вона постає в центрі уваги таких відомих вітчизняних науковців, як В. Войтко, В. Сухомлинський, О. Бодальов, О. Березіна, сучасних психологів

(О. Асмолов, Г. Балл, М. Бастун, І. Бех, Н. Волошко, Л. Колмогорова, О. Ігнатович, Я. Коломінський, О. Мотков, В. Панченко, П. Перепелиця, Н. Побірченко, Е. Помиткін, В. Рибалка, З. Становських, Н. Чепелева, Т. Юренко та ін.).

Серед найбільш відомих сучасних підходів до вивчення зазначеної проблеми є наступні: структурно-функціональний підхід до вивчення психологічної культури особистості, що розроблений російськими колегами і застосований в умовах підготовки учнів у загальноосвітніх навчальних закладах (Л. Колмогорова, О. Мотков); підхід до вивчення у загальному і професійному аспектах розвитку психологічної культури особистості (Я. Коломінський); особистісний, рефлексивно-ціннісно-креативний підхід до вивчення психологічної культури особистості в її неперервному професійному розвитку (В. Рибалка).

У розробку проблеми концептуалізації поняття «психологічна культура» вагомий внесок здійснили дослідники Г. Батищева, Є. Бондаревська, В. Вербець, С. Іванова, П. Каптерєв, М. Корольчук, М. Коул, Н. Крилова, Г. Марасанов, Ф. Мухаметзянова та ін.

Дослідження різних підходів до розуміння сутності підвищення професіоналізму у контексті сучасних освітніх систем свідчить про пріоритетність духовно-моральної сфери з орієнтацією на особистість як головну цінність.

Мета статті полягає в дослідженні комунікативної складової у структурі формування психологічної культури майбутніх педагогів в умовах оптимізації навчання та виховання дітей з особливими потребами.

Вклад основного матеріалу дослідження. Дослідження психологічної культури як наукової категорії пов'язані з вивченням проблем психології праці та професійних якостей учителя (В. Войтко, Н. Чепелева), особливостей спілкування та взаємовідносин в особистому житті та у трудових колективах (О. Бодальов, М. Обозов) здійснені у 70-х-80-х рр. ХХ ст. Наприкінці 90-х років минулого століття з'явилися дослідження психологічної культури, проведені російськими вченими О. Газманом, Л. Колмогоровою, О. Мотковим, А. Орловим та ін.

Проблеми соціальної адаптації та реабілітації осіб з порушеннями психофізичного розвитку досліджено та розкрито у працях науковців: В. Бондаря, Л. Вавіної, А. Висоцької, В. Засенка, В. Золотоверх, А. Колупаєвої, Г. Мерсіянової, Т. Сак, В. Синьова, Є. Соботович, М. Супруна, О. Хохліної, О. Шевченко, М. Шеремет та інших вчених і практиків.

Різним аспектам проблеми професіоналізму педагогів, які працюють із дітьми, що мають порушення розвитку, присвячено праці В. Бондаря, І. Єременка, Н. Засенко, І. Колесника, А. Колупаєвої, М. Кота, В. Лапшина, С. Миронової, Н. Назарової, В. Синьова, Л. Фомічової, О. Хохліної, А. Шевцова, М. Шеремет, М. Ярмаченка та ін.

Педагоги, що працюють із дітьми, які мають особливі освітні потреби, виконують надзвичайно важливі завдання, сприяючи соціальній адаптації та суспільній інтеграції, формуванню особистості дітей із різними групами порушень. Тому усі професійні функції фахівців підпорядковано завданням корекційного впливу на учнів. Вагомою є професійна відповідальність учителя у соціалізації дітей із порушеннями розвитку. Необхідною умовою вирішення проблем і завдань сучасної освіти є формування психологічної культури майбутніх педагогів та психологів.

Загальна психологічна культура як складова культури людини, що є складно структурованим утворенням, дає змогу розуміти внутрішній світ людини, ефективно вирішувати життєві психологічні проблеми, адаптуватися й самовизначатися у соціумі, сприяє самореалізації, саморозвитку, гармонізації внутрішнього світу та стосунків з оточенням, породжує стан внутрішнього благополуччя, є предметом досліджень Л. Колмогорової [4: 131].

О. Мотков пише: «психологічна культура становить комплекс культурно-психологічних прагнень, що активно реалізуються у відповідних уміннях». «Розвинена психологічна культура містить у собі: систематичне самовиховання культурних прагнень і навичок; досить високий рівень звичайного й ділового спілкування; гарну психічну саморегуляцію; творчий підхід до справи; вміння пізнавати та реалістично оцінювати себе та інших» [6: 39].

Г. Марасанов проаналізував індивідуальну психологічну культуру і виділив такі важливі межі психологічної культури людини, як: зацікавленість проявами іншої культури, сприйнятливості до цих проявів, толерантності до представників інших культур. Він пише, що «...індивідуальна психологічна культура лежить в основі готовності й прагнення керівників, відповідальних працівників, службовців до саморозвитку, до нарощування професійної компетентності в різних аспектах» [5: 97].

Ми пов'язуємо психологічну культуру педагога із поняттями «благородство», «шляхетність». Адже саме ці якості у відношеннях людей мають, на нашу думку, бути домінантою у їх стосунках, у спілкуванні.

Серед важливих професійних умінь педагога, який працює із дітьми, що мають особливі потреби, вміння встановлювати ділові контакти з колегами, здійснювати педагогічну діагностику, встановлювати структуру аномального розвитку, виявляти позитивне у різних сферах особистості дитини і використовувати його у корекційно-виховній роботі, створювати умови для повноцінного розвитку особистості, формувати дитячий колектив відповідно до стадії його розвитку, коригувати

несприятливе становище дитини у системі міжособистісних стосунків, навчати батьків окремим корекційним прийомом і методам, встановлювати і підтримувати контакти з випускниками школи і надавати їм допомогу у післяшкільній адаптації.

Майбутні педагоги та психологи отримують досить ґрунтовну професійну підготовку. Проте у сучасних умовах гуманізації і модернізації освітньо-виховного процесу в ній недостатньо, на нашу думку, ураховано той факт, що в закладах дошкільної та шкільної освіти перебуває досить багато дітей, які мають особливості розумового та фізичного розвитку.

Важливим для гуманізації сучасного освітнього процесу дітей із порушеннями розвитку є інклюзивне навчання (інклюзія – inclusion (англ.) – включення) – навчання дітей із особливими освітніми потребами, у тому числі з інвалідністю, в єдиному освітньому просторі.

Навчально-виховний процес у класах з інклюзивним навчанням здійснюється відповідно до робочого навчального плану загальноосвітнього навчального закладу, складеного на основі типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів, з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності дітей з особливими освітніми потребами.

А. Обухівська, аналізуючи тенденції освіти дітей із порушеннями в розвитку, вважає цю проблему не лише українською, але й світовою, адже рівень підтримки, толерантність і гуманізм у ставленні до таких дітей, здатність задовольнити їхні потреби є показниками ступеня зрілості суспільства, у якому вони живуть [1: 19].

В. Засенко [3: 10], досліджуючи особливості здійснення наукового супроводу дітей із особливостями психічного розвитку, відмічає, що на основі переоцінки традиційних парадигм спеціальної освіти, цілей і цінностей здійснюється активний пошук шляхів і засобів її удосконалення, формується нова методологія навчання, виховання і розвитку учнів з порушеннями психофізичного розвитку, оновлюється зміст спеціальної освіти, розробляються нові навчальні програми, підручники, методичні посібники.

У контексті нашого дослідження розглянемо деякі особливості розвитку дітей із порушеннями розвитку.

Недоліки зору значно впливають на розвиток особистості дитини. Серед особливостей розвитку дітей із порушеннями зору – специфічність формування психологічних систем, їх структур і зв'язків усередині системи. Поряд із дотиком важливу роль в різних видах діяльності у сліпих і слабозорих відіграє слухове сприймання і мовлення. За допомогою звуків сліпі і слабозорі можуть вільно визначати предметні і просторові властивості навколишнього світу [7: 69].

Втрата слуху, навіть часткова, створює бар'єр між людиною і суспільством, ускладнює оволодіння знаннями і спеціальністю, обмежує трудову і суспільну діяльність. Нормальна функція слухового аналізатора має особливе значення для загального розвитку дитини. Найважливішою є роль слуху в оволодінні мовленням. За відсутності слуху або його значного зниження дитина спонтанно (тобто самостійно, без спеціального впливу ззовні) не оволодіває звуковим словесним мовленням, тому що вона позбавлена можливості чути мовлення людей, які її оточують, у якості зразка для наслідування; не здатна контролювати вимову різних звуків [7: 50-53].

Стан слуху значно впливає на розвиток психіки. У людей із порушенням слуху відбувається загальне недорозвинення пізнавальної діяльності. Первинний дефект аналізатора породжує вторинні відхилення у розвитку, які, у свою чергу, є причиною виникнення інших відхилень. Взаємодія різних проявів дефекту слуху третього, четвертого і так далі порядку все більше спотворює і збіднює структуру розвитку пізнавальної діяльності дитини, що не чує [7: 50-53].

Розвиток мовлення є складним процесом, тому досить часто зустрічаються мовленнєві порушення. Порушення мовлення – це відхилення у мовленні того, хто говорить, від мовної норми, загальноприйнятої у даному середовищі. Мовленнєві дефекти порушують можливість вільного спілкування дитини з іншими людьми. Усвідомлення власної мовленнєвої недостатності викликає негативні емоційні стани: почуття соціальної неповноцінності, страх мовлення, постійні переживання. Усе це ставить під загрозу соціальну значущість особистості, сприяє формуванню своєрідних психологічних і патопсихологічних особливостей, що вимагає проведення спеціальної роботи, спрямованої на соціальну адаптацію та реадaptaцію дитини [7: 96-97].

Із загальної кількості народжених дітей 5-7 % має вроджені або набуті захворювання і порушення опорно-рухового апарату. Більшість із них навчається у масових загальноосвітніх закладах. Провідним у дітей із порушеннями опорно-рухового апарату є руховий дефект – затримка формування, недорозвинення, порушення або втрата рухових функцій. Рухові розлади у таких дітей супроводжуються порушеннями психіки і мовлення [7: 165-171].

Структура психіки дитини із порушеннями інтелектуального розвитку є надзвичайно складною. Первинний дефект веде до виникнення багатьох інших вторинних і третинних відхилень. Недостатня пізнавальна активність, слабкість орієнтувальної діяльності - це симптоми, безпосередньо пов'язані з особливостями перебігу нейрофізіологічних процесів у корі головного мозку розумово відсталих дітей. У розумово відсталих дітей на рівні нервових процесів має місце слабкість кіркової функції

замикання, інертність нервових процесів, підвищена схильність до охоронного гальмування [7: 181-205].

Гуманістична парадигма сучасної спеціальної освіти робить дуже актуальною проблему психолого-педагогічної допомоги дітям з аутизмом. Характерними для синдрому раннього дитячого аутизму є: аутизм, тобто безмежна «екстремальна» самотність дитини, зниження здатності до установлення емоційного контакту, комунікації та соціального розвитку, труднощі у встановленні контакту очей, взаємодії поглядами, мімікою, жестами, інтонацією. Дитині складно виявляти свої емоційні стани та розуміти стани інших людей. Труднощі установлення емоційних зв'язків проявляються навіть у стосунках із близькими, але найбільше аутизм порушує розвиток стосунків із сторонніми [7: 232-253].

Здійснення ефективної комунікації із вищезазначеними та іншими категоріями дітей із особливими потребами є життєво важливим фактором їхньої соціалізації та інтеграції у суспільство.

Педагогічна професія належить до типу «людина – людина». Дидактичні і мовленнєві здібності є необхідними для вчителя. Дидактичні здібності передбачають доступне передавання учням учбового матеріалу, формування інтересу до предмета, вміння адаптувати учбовий матеріал. Мовленнєві здібності – це здібність чітко, ясно, делікатно висловлювати свої думки і почуття за допомогою мовлення, міміки і пантоміміки. Педагогічне спілкування має прагнути до психологічного оптимуму, під час якого реалізуються цілі учасників спілкування.

Педагогічне спілкування являє собою складний соціальний процес, у ньому нерозривно пов'язані наука і мистецтво. Для успішного здійснення спілкування треба мати природні властивості, володіти знаннями з етики і психології, вміти відчувати особистість партнера по спілкуванню, його настрій, характер, знати комунікативні закони та вміло використовувати їх, а якщо необхідно – протистояти їм. Педагог має відбутися у спілкуванні як психічно здорова особистість, тобто ті, кого він навчає і з ким розв'язує у процесі педагогічної взаємодії проблеми, мають бути цікаві й значимі для нього, важливо проявляти безумовно позитивне ставлення до партнерів по спілкуванню, приймаючи їх такими, якими вони є, проявляти емпатію.

Із поняттям «спілкування» тісно пов'язано поняття «комунікація» (лат. *communico* – спілкуюсь із кимсь) – смисловий та ідеально-змістовий аспект соціальної взаємодії; обмін інформацією в різноманітних процесах спілкування.

Професійне педагогічне спілкування передбачає спрямованість на створення сприятливого психологічного клімату та психологічну оптимізацію діяльності і міжособистісних стосунків. «На рівні майстерності вчителя воно забезпечує доведення до учнів досягнень світової науки і культури, допомагає засвоєнню знань, обміну думками, сприяє становленню ціннісних орієнтацій і формуванню власної гідності дитини. Непрофесійне педагогічне спілкування породжує в дітей страх, невпевненість, знижує рівень працездатності, порушує динаміку мовлення і провокує стереотипність висловлювань, яка не стимулює бажання думати і діяти самостійно. Замість радості пізнання у школярів розвивається байдужість до навчання взагалі» [8: 370-371].

Психологічно оптимальне спілкування є процесом, за якого реалізуються цілі учасників спілкування відповідно до мотивів, що зумовлюють цілі, та способів спілкування, які не викликають у партнерів почуття незадоволеності.

Умовою ефективного освіти дітей з порушеннями розвитку є створення ситуації оптимального розвитку особистості, в якій важливе місце займає комунікативний аспект, адже педагог в умовах інклюзії має не тільки ефективно навчати і виховувати учнів, будувати стратегію життєвого розвитку особистості, але й здійснювати самопрофілактику особистісного емоційного вигорання. Водночас спілкування в умовах інклюзії є досить своєрідним, складним. Значно збільшується кількість і змінюється якість функцій, які має здійснювати педагог. Крім традиційних, додається робота щодо організації корекційно-розвивальної діяльності, співпраця з батьками школярів щодо подолання наслідків порушень розвитку, специфічні організаційні моменти.

До комунікативних якостей, які сприяють ефективній роботі педагогічних працівників в умовах інклюзивної освіти, відносимо емпатію, рефлексію, фасцинацію, пластичність, гнучкість, домінантність, ефективне виконання позитивних рольових міжособистісних позицій. Важливо також навчати студентів педагогічного університету психологічній гнучкості, ефективній взаємодії. В умовах сучасної освіти найбільш оптимальною метою комунікації в умовах навчання та виховання дітей з особливими потребами ми вважаємо формування у студентів діалогічного способу мислення і діалогічного спілкування зокрема.

Аналіз природи діалогу, здійснений вченим Г. Дьяконовим з позицій екзистенційно-онтологічного підходу показує, що сутність і зміст діалогу виходять далеко за межі лінгвістико-комунікативного і монологічно-інтерактивного розуміння діалогу як феномену рівноправної людської взаємодії, бо окрім вимірювання монологічного спів-буття діалог здійснюється ще в декількох екзистенційно-онтологічних вимірах. «Ідея діалогу і діалогічний світогляд органічно поєднують у собі культуро-формуючий і гуманітарно-одухотворяючий потенціали освіти людини, громадянина і фахівця, творця» [2: 728]. Діалог є не тільки явищем лінгвістики, теорії комунікації,

літературознавства, релігійної духовності, містичної трансценденції або психології спілкування, а також екзистенційно-онтологічним феноменом «людино-людського» буття в єдності й цілісності його інтенційно-інтерсуб'єктивних, трансцендентно-духовних і недиз'юнктивно-поліфонічних особливостей і закономірностей.

Важливим у діяльності педагога є здійснення позитивного психологічного впливу на учнів з метою здійснення змін їхнього стану, думок, почуттів, дій. Цей вплив має бути суто позитивним, розвивальним, оздоровлювальним, тобто фасилітувальним впливом - стимулювальним впливом активності педагога, внаслідок якого поведінка дитини стає вільнішою, більш невимушеною й продуктивнішою порівняно з її попередніми проявами. За таких умов той, хто навчається, як правило, переживає стан радості, піднесеності, відчуває приплив сил, бажання активних дій. Тому педагогічне спілкування має прагнути до психологічного оптимуму, під час якого реалізуються цілі учасників спілкування.

Професійне педагогічне спілкування спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату та психологічну оптимізацію діяльності і міжособистісних стосунків. Воно має бути діалогічним і передбачати ставлення до іншої людини як до цінності, неповторної індивідуальності, адже саме під час діалогу створюється оптимальний психологічний фон, який дозволяє розкритися кожній із сторін. Студенти під час навчання мають зрозуміти та опанувати на практиці те, що досягти діалогічної взаємодії можна лише за умов довіри, позитивного особистісного ставлення одне до одного, прагнення відчувати психологічне буття іншої особи як власне.

Висновки з дослідження полягають у тому, що:

1. Загальна психологічна культура є складно структурованим утворенням, що дає змогу розуміти внутрішній світ людини, ефективно вирішувати життєві психологічні проблеми, адаптуватися й самовизначатися в соціумі, сприяє самореалізації, саморозвитку, гармонізації внутрішнього світу та стосунків з оточенням, породжує стан внутрішнього благополуччя.

2. Успішність інтеграції дітей із відхиленнями у розвитку залежить не тільки від характеру і ступеня фізичних і психічних порушень, але й від ефективності їхньої взаємодії з оточуючими, ефективності спеціальних освітніх програм, які враховують необхідність корекції, характер відхилень, від того освітнього середовища, в яке дитина інтегрується.

3. З метою формування психологічної культури майбутніх педагогів в умовах оптимізації навчання та виховання дітей з особливими потребами важливо враховувати комунікативну складову педагогічної діяльності.

4. Професійна комунікативна компетенція передбачає наявність професійних знань, а також загальної гуманітарної культури людини, її вміння орієнтуватися в навколишньому світі, вмінь і навичок спілкування.

5. Необхідними є удосконалення змісту та поглиблення вивчення предметів психологічного та дефектологічного спрямування, формування особистісних та професійних якостей студентів, впровадження у навчальну діяльність тренінгів професійного спілкування, підвищення ефективності проходження педагогічної практики у закладах освіти.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у дослідженні процесів підготовки майбутніх педагогів до психолого-педагогічної адаптації дітей із порушеннями розвитку до навчання у школі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Обухівська А.Г. Що треба знати практичному психологу (діти з порушеннями психофізичного розвитку) / А.Г. Обухівська // Корекційна педагогіка. – 2009. - № 2. – С. 14-19.
2. Дьяконов Г. В. Основы диалогического подхода к психологической науке и практике. Монография / Г. В. Дьяконов. – Кировоград: РИО КГПУ им. В. Винниченко, 2007. – 847 с.
3. Засенко В.В. Науковий супровід навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку / В.В. Засенко // Дитина із сенсорними порушеннями: розвиток, навчання, виховання: Зб. наук. праць: Вип. 1. - К., 2010. – С. 7-12.
4. Колмогорова Л. С. Возрастные возможности и особенности становления психологической культуры учащихся : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Л.С. Колмогорова. – М., 2001. – 471 с.
5. Марасанов Г. И. Психолого-акмеологическое консультирование как средство повышения психологической культуры кадров управления : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Г. И. Марасанов. – М., 1995. – 162 с.
6. Мотков О. И. Психология самопознания личности : практ. пособ. / О. И. Мотков. – М. : Педагогика, 1993. – 96 с.
7. Рацул А. Б. Корекційна педагогіка. Навчальний посібник / А. Б. Рацул, І. О. Шишова, О. А. Рацул. – Кировоград: «КОД», 2012. – 356 с.
8. Степанов О. М. Педагогічна психологія: навч. посіб. / О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2011. – 416 с. (Альма-матер).

Випуск 132

Серія: Педагогічні науки

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шишова Інна Олексіївна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.